

KÜLTÜREL BELLEĞİN RİTÜEL YOLUYLA KURULUŞU

Constructing the Cultural Memory By the Rituals

Serpil MURTEZAOĞLU*

Özet: *Toplumların kimlik belirteci olan kültürel temsiliyetler ritüelistik edimlerle tekrarlanarak nesilden nesile aktarılır ve bir toplumun kültürel belleğini oluştururlar. Toplumların yaşamlarını sürdürebilmesi için kültürel belleğin sürdürülebilirliğini garanti altına almaları gerekir. Günümüzde yaşanan sınırsız iletişimin bir sonucu olarak kültürel bellekte yer alan ve toplumların sürdürülebilir yaşamı için hayati olan kültürel üretimler yerlerini artık küresel bağlamda yaygınlaştırılan kitle kültürü örneklerine bırakmaktadırlar. Bu çalışmanın amacı kültürel bellek ve ritüel kavramlarının toplumsal yaşam için önemini ortaya koymaktır.*

Anahtar kelimeler: *Kültürel bellek, Ritüel*

Abstract: *Cultural representations which are the identity identifiers of societies are transferred from generation to generation via repetitions by way of ritualistic acts thus forming the cultural memory of a society. As a result of the infinite communication today, cultural productions which are located in the cultural memory and play a vital role in the sustainable lives of societies are leaving their places to popularized mass culture examples. Sustainable lives of societies first objective is to ensure the sustainability of cultural memory. The purpose of this essay is to explain the concept of cultural memory and ritual*

Key words: *Cultural Memory, Rituals*

Giriş

Bellek çok yönlü ve sınırları geniş olan bir kavramdır. Toplumsal anlamda kültürel bellek, bir toplumun ortak deneyimleri sonucu oluşan bilgiyi, birikimi içerir. Burada belleğin vurgulanmaya çalışılan kısmı genel olarak bir metine dayanmayan, yazılı davranış kılavuzlarının yardımıyla değil kültürel bir çerçevede öğrenilmiş davranışlar, taklit etme geleneğine bağlı olarak gelişen mimetik bellek

* Doç., İTÜ TMDK Öğretim Üyesi.

ve ritüel edimin geniş sınırları içinde bedensel devinimle ortaya çıkan durumlardır. Bu bağlamda ortaya çıkan anlam daha ziyade eski kültürlere, geleneklere vurgu yapıyor etkisi yaratsa da icat edilen yeni törenlerle, ritüelistik edimin yinelenen yapısında yeni anlam ve pratiklerle sürekli olarak yenilenmektedir. Nasıl bellek geçmişle bugün arasındaki bağı ortaya koyuyorsa -aynı ritüel gibi- teknoloji çağının hızlı dünyası bellek kaybını da hızlandırdığından belleksiz toplumlar oluşmasına neden olmaktadır.

Bir toplumun geçmişe dair oluşturduğu ve ortak imgeler yoluyla paylaştığı ortaklıklar aslında geçmişi birlikte yaşamaktan ziyade birlikte hatırlamayı içerir. Birlikte hatırlama pratikleri küçük ya da büyük ölçekte bir sosyal grubu birleştiren ortak bir kimliğin keşfidir. Kimlik ise hem bireysel hem de toplumsal anlamda var olabilmek için hayati önem taşır.

Toplumsal anlamda bellek biyolojik olarak aktarılmadığından, nesiller arası bağı sağlanması ve bir toplumun sosyal varoluşunu devam ettirebilmesi için kültürel belleğin sürekli biçimde canlı tutulması gerekir. Bu ise hatırlamaya ilişkin pratiklerin gerçekleştirilmesine bağlıdır.

Toplumun bir arada tutan değerler, inanışlar, ortak tutum ve davranışlar bellek yoluyla sürekliliği ve kimliğin devamlılığını sağlar. Ritüeller ise toplumsal belleğin tekrar tekrar kuruluşunu sağlayarak, toplumsal bilginin yeni kuşaklara aktarılması işlevini yerine getirirler.

Hatırlamayı ya da unutmamayı sağlayan ritüellerin tekrara dayalı döngüsel yapısı belli bir toplumsal yapının değişerek de olsa sürekliliğini sağlar. Dini törenler, düğünler, cenazeler, kutlamalar, şenlikler, festivaller, yıl dönümleri, bayramlar vasıtasıyla ortaklık duygusunu inşa eden toplum bunların sürdürülmesi yoluyla varlığını devam ettirebilir.

Ritüel ve Toplumsal İşlevleri

Gordon Marshall'a göre ritüel “ uygun zamanlarda yerine getirilen ve sembollerinde kullanılabildiği sık sık tekrarlanan bir davranış modelidir. Ritüellerin etkili olduğu başlıca toplumsal alanlardan birisi dindir, ancak ritüelin etki alanı seküler ve gündelik yaşama kadar uzanır (Marshall, 1999:623).

Genel olarak ritüel kavramına bakıldığında hangi amaç için yapıyor olursa olsun sonuçta toplumsal bir işlevi yerine getirdiği görülür. Başlangıcında dinsel bir çerçevede ortaya çıkan bir ritüel sonuçta toplumsal bir amaca hizmet eder. Bu

anlamda inanç, ortaklık duygusundan dayanışmaya giden süreçte toplumsal bir işlevi yerine getirmede temel rol oynar.

Durkheim, *Les Formes elementaires de la vie religieuse*'de (1912) (Dinsel Yaşamın Temel Biçimleri) örneğin, dinin temel işlevinin “kutsallık uzamı” oluşturmak olduğunu gösterecektir. Bu uzam, bütün bireyleri “aşan” ama son tahlilde toplumun kendisi olan anonim ve kişisiz bir gücün sembolleriyle doludur. Böylece örneğin dinin, E. Durkheim için temel işlevinin toplumsal gövdenin bağdaşıklığını güçlendirmek sürekliliğini sağlamak olduğu anlaşılır. Bu bakımdan toplum bizi aşar, “Bizi kendimizi aşmaya zorlar”: Ötekiyle dayanışma bağlarının gelişimine uygun toprak olarak hizmet ederken insanı uygarlaştıran da onun toplumsal boyutudur (Bourse, 2009:71). Dini ve dindışı arasında kesin ayrımlar yapan Durkheim ritüelleri kutsal kategorisine yerleştirse de öncelikle ağırlıklı olarak ritüelin toplumsal yapıyı güçlendiren özellikleri ile ilgilenir.

Durkheim'e göre ritüelde anlamlı birim eylemdir; inançları doğuran eylemdir, ama eylemi doğuran inançlar değildir, bu yüzden Durkheim, ritüele birincil önemde bir epistemolojik rol atfetmiş, düşüncenin gerekli yapı taşlarının ortak ritüel ‘çoşku’ aracılığıyla yayıldığına ısrar etmiştir (Marshall, 1999:623).

Toplum ritüeller vasıtasıyla koruduğu yapısını mevcut değerlerini geliştirmek yoluyla sürdürür. Durkheim'a göre ritüelin toplumsal anlamda yerine getirdiği işlevler genel bir ifade ile bir toplumun varlığını sürdürebilmesi için gereklidir. Toplumsal işlevselliği bağlamında ritüel en temel toplumsal ihtiyaçları karşılar ve bu ihtiyaçlar her toplum için aynıdır.

Bu bağlamda Durkheim'in saptadığı biçimiyle ritüellerin toplumsal işlevini Metin And dört maddede özetlemektedir.

1. Ritüeller, bireyi toplumda yaşamak için toplumun gerektirdiği düzen bağının sıklığına, acı çekmeye hazırlar, bu yolda onu eğitir.

2. Ritüel, bireyleri bir araya getirir, bireyler arasındaki toplumsal bağları güçlendirir, ortaklığı pekiştirir.

3. Ritüelin toplumda canlandırıcı bir işlevi vardır. Toplumun ilişkilerini kalıtlarının bilincine vardırır; geleneklerin sürmesi, inançların tazelenmesi, değer yargılarının, törelerin kökleşmesine yardım ederek toplumu canlı bir biçimde ayakta tutar.

4. Mutluluk verici işlev: Toplumun bir üyesi olmanın getirdiği mutluluk duygusunu verir. Özellikle toplumun bunalımlı dönemlerinde kişilerin çöşku ve duygularını bir arada dile getirmelerine olanak tanıyarak bozulan dengeyi düzeltir.

Toplu gösteri ve törenler toplu gerçekleri canlandırır. Ritüeller de toplu gösterilerdir, bir arada yapılır, katılanları canlandırır, kıskırtır, korur, yeniden yaratır. Kişiyi kutsal olguları, olaylar karşısında nasıl davranacağını gösterir. Törenlerin nitelikleri, amaçları ne olursa olsun hepsinin işlevi bireyleri bir araya getirmek, aralarındaki bağları çoğaltmak, ortak bilince ulaşmasını sağlamaktır (And, 2003:307-308).

Düzenli aralıklarla yapılan ritüellerde belli toplumsal gereklerin yerine getirilmesi yoluyla insan yaşamın başlıca geçiş alanlarına hazırlanır. Hemen her toplum için genel geçer olan ve yaşamsal döngüsellik içindeki geçiş noktalarını oluşturan olaylar, birer ritüelistik edim biçimine dönüşür. Topluca yapılan törenler, önemli olay ya da değişimlere karşı toplumsal bir uyum ve kolektif yapıda gerçekleşen edimler bir anlamda toplumsal yapının tekrar tekrar inşa edilmesine hizmet eden bir işlevselliğe sahiptir.

Toplumsal bir işlevi gerçekleştirmesi anlamında geçiş ritüelleri ile ilgili araştırmalarıyla anılan Victor Turner bilinç eşiği evresine özellikle vurgu yapmaktadır. Turner sosyal entegrasyonun farklı biçimleri, yani formal ‘toplumlar’ (societas) ile informal ‘topluluklar’ (communitas), arasında dinamik bir karşılıklı etkilenme olarak bilinç eşiğiyle gerekli kılınan farklı durumlar arasındaki geçişi betimlemiştir. Turner’e göre ritüeller bir sosyal yapının yoğunlaştırılmış ifadeleridir (Eriksen:2009:197).

Turner’e göre ritüeller toplumsal yaşamın sürdürülebilirliğini sağlayan temel işlevlere sahiptir. Toplumsal yaşamın düzenlenmesine ilişkin açıklaması ile ritüellerin işlevsel yönünü vurgulayan Turner, bu işlevselliğin gerçekleşmesine aracılık eden edimsellikleri “toplumsal drama” olarak adlandırmaktadır. Burada edimsellikte kastedilen toplumsal nedeni ne olursa olsun ritüel pratiklerinin bir performans biçimi olarak sahnelenmesidir.

Ritüel edim yoluyla bellek aktarımı

Aslında amacı sahnelenmek olmayıp ait oldukları toplumsal yapının sürekliliği içinde doğal bir biçimde gerçekleşen ritüel edimsellikler kültürel belleğin muhafazasını gerçekleştirirler. Her türlü tören, kutlama, şenlik sonuçta ait olduğu toplum için bir hatırlama pratiğidir.

Geçmişin versiyonlarını, geçmişini kendimize, onu temsil eden sözcüklerle ve imgelerle yeniden sunarak koruruz. Anma törenleri bu pratiğimizin önde gelen örneğini oluşturur. Söz konusu törenler, geçmişini, geçmişin olaylarının temsil edici bir resmini çizerek kafamızda tutmaya yarar. Bunlar, geçmişin yeniden canlandırılmasıdır; sıradan

durumlarda, anımsama, sahnenin ya da durumun bir taklidinin, temsili giysiler içinde geri dönüşleridir. Bu tür yeniden canlandırmaların retorik inandırıcılığı, gördüğümüz gibi önceden belirlenmiş bedensel davranışlara dayanır. Ama aynı zamanda geçmiş, açık söz ve imgelere baş vurarak canlandırmaksızın, bilinçli olarak da koruyabiliriz. Anma törenlerinde, geçmişin bir imgesini, biçimli bir biçimde canlandırmada kullandığımız bedenlerimiz, geçmiş aynı zamanda, beceri gerektiren belli bazı eylemleri sürdürme yeteneğiyle, son derece etkili bir biçimde koruyabiliriz (Connerton, 1999:113).

Ritüelin döngüsellığı içinde tekrarlanan edimler toplumsal belleği canlı tutarak aslında belleğin silinmesini engellerler. Hatırlamanın en basit yolu sürekli tekrar etmektir. Tekrar etmek ritüel edimin doğasında vardır ve yazılı olmayan kültür ancak süreklilik gösteren bir döngüsellik içinde tekrar edilirse bellekteki canlılığını korur. Ritüelin temel unsurlarını oluşturan bedensel devinim odaklı edimler tekrarlamaya uygun yapılardır. Tekrarlama ile sağlanan bellek garantisinin yanında ritüelistik edim toplumsal bağdaşıklığı da sağlar. Yani toplumlar ancak tekrarlayarak unutmaz, tekrarlama ile oluşan toplumsal birliktelik birbirine bağlı iletişim içinde bir yapı oluşturur ve doğaldır ki 'birliktelik' kavramı tekrarlanan eylemsel akışı bir model haline getirir.

Hatırlama ile tekrarlama arasındaki ilişkide tekrarlama rutin, duyguları körelten bir durum değildir. Sennett'in ifadeleriyle aynı prova süreçlerinde olduğu gibi, tekrarlama başka bir seyir izleyebilir.

Bir bölümü tekrar tekrar çalmak, o bölümün ayrıntıları, seslerin değerleri üzerine yoğunlaşmamızı sağlayabilir. Böylelikle sözel ve bedensel hareketler iyice derine kök salar. Ritüellerde de aynı kök salma gerçekleşir (Sennett, 2012:114)

Ritüel edimsellik ya da diğer bir deyişle ritüel performans yoluyla toplumsal bilginin aktarımı beden aracılığıyla gerçekleşir.

Bedenlerin biçimlendirilmeleri sembolik olarak kodlanmıştır ve mesajları iletmek için kullanılırlar. Kelimesiz bir dil olarak anlaşılabilen jestler bakımından, ikonik ve sembolik jestler arasında ayırım yapmak mümkündür. İkonik jestler, tarihsel zamandan ya da belirli bir kültürün bilgisinden büyük ölçüde bağımsız bir anlamı olan, basit "resimsel" jestlerdir. Bu tip jestler, basit el hareketleri ile boyutlar vermeyi ya da yorgunluğu ve uyku ihtiyacını eğik bir başın yanında birleştirerek ifade etmeyi içerirler. Öte yandan, sembolik jestlerin ise, tarihsel dönemlere ve kültürlere göre bağlı olarak farklı anlamları vardır ve onları anlamak için tam tarihsel ve kültürel bilgi gereklidir. Her durumda, beden "mantığı", temsili ve ifadesi ritüellerin edimlenmesinde önemli bir rol oynar (Wulf, 2009:243)

Kültürel belleğin ilk örgütlenme biçimleri olarak ritüel ve bayrama vurgu yapan Assmann, yazılı bir kayıt biçimi olmaksızın toplumsal kimlik için gerekli bilgi biçimlerinin ancak insan belleği vasıtasıyla korunabildiğini söylemektedir.

Bu belleğin birlik sağlayıcı ve eyleme yönelik –kuralcı ve biçimsel- itkilerini yerine getirebilmesi için üç koşul gereklidir: kaydetme, çağırma ve iletme; ya da şiirsel biçim, ritüel sunuş ve toplumsal katılım. Şiirsel biçimlendirmenin, kimliği koruyan bilginin saklanabilir biçime sokulması için, bellek tekniği hedefine yönelik olduğu herkesçe biliniyor. Bu bilginin aynı zamanda, dildeki metnin, ses, vücut, mimikler, el-kol hareketleri, ritm ve ritüel eylemden ayrılmaz birliktelik içinde, çok yönlü sanatsal iletişim araçları aracılığıyla sunumuna dikkat edildiği gerçeği de biliniyor. Yazısız kültürlerdeki kültürel belleğe, hazır bulunmaktan başka türlü katılmak mümkün değildir. Bu tür buluşmalar için yaratılan biçim ise bayramlardır. Bayramlar ve ritüeller, düzenli tekrarları ile kimliği koruyan bilginin iletilmesi ve devredilmesi, böylece kültürel kimliğin yeniden üretimini üstlenirler. Ritüel tekrar, grubun zaman ve mekansal birlikteliğini garanti eder. Kültürel belleğin ilk örgütlenme biçimi olarak bayram, yazı kültürüne sahip olmayan toplumlarda, zamanın bir biçimi olarak gündelik ve ritüel zamana dahil olur. Bayram ya da “rüya zamanı” gibi büyük toplanmalarda, toplumsal ufuk kozmik dünyaya, yaratılma dönemine, ataların zamanına, dünyanın geçmişte yaşadığı büyük değişimlere kadar genişler. Ritüeller ve efsaneler gerçeğin anlamını açıklarlar. Onlara saygı gösterilmesi, korunması ve gelecek kuşaklara devredilmesi dünyanın düzenini –aynı zamanda grubun kimliğini- korur Assmann, 2001:60).

Ritüeller günümüzde çoğu zaman geçmişi ya da geçmişte yapılanları ifade eden bir kavram olarak algılanmaktadır. Fakat bunun doğru olduğunu söylemek mümkün değildir. Ritüeller geçmiş, şimdi ve gelecek arasında köprü gibidir. Süreklilikleri ile zamanları birbirine bağladıkları gibi tarihsel ve kültürel değişimi sağlarlar. Devingen yapılara sahip olduklarından sadece kültürün koruyucuları değil, toplumsal ve kültürel değişimin de sebebidirler. Fakat buradaki değişim zaman derinliğinde gerçekleştiğinden gündelik değişimler gibi kültürel şok etkisi yaratmaz.

Sonuç

Kültürel belleğin sigortası olarak nitelendirilebilecek ritüellerin eskisi kadar ilgi gördüğünü ya da uygulandığını söylemek pek mümkün değildir. Bunun sebebine ilişkin açıklamalar daha ziyade küreselleşme paralelinde olmaktadır. Günümüzde küresel etkiler büyük toplumsal değişimlere sebep olmaktadır. Toplumlardaki değişim

kitle iletişim araçlarının da yoğun etkisi ile insanları tek tipleştirmektedir. Batılı toplumların değer yargıları ve bireyselleşmeye yapılan vurgular sosyalleşme ortam ve araçlarının değişimine yol açmaktadır.

Törenlerin eskisi kadar rağbet görmemesi, yaygın ritüel biçimlerinin yerini yeni moda uygulamalara bırakması kültürel bellek yitimi tehlikesini de beraberinde getirmektedir. Bellek, kimlik kurucu bir kavram olduğundan bellek yitimi toplumsal kimliğin de yitilmesi anlamına gelmektedir. Geçmiş olmayan bir toplumun geleceği olmayacağından belleksizlik, toplumsal anlamda sadece kültürel kayıba yol açmayıp, insanlığın geçmişte yaşadığı büyük acıları ortaya çıkaran hataları tekrarlama riskini de gündeme getirmektedir.

KAYNAKLAR

AND, Metin.(2003). *Oyun ve Bugü Türk Kültüründe Oyun Kavramı*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları

ASSMANN, Jan.(2001). *Kültürel Bellek*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları

BOURSE, Michel.(2009). *Mezliğe Övgü*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları

CONNERTON, Paul.(1999). *Toplumlar Nasıl Anımsar?*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları

ERIKSEN, Thomas Hylland.(2009). *Küçük Yerler Derin Mevzular Sosyal ve Kültürel Antropolojiye Giriş*, İstanbul, Avesta Yayınları

MARSHALL, Gordon.(1999). *Sosyoloji Sözlüğü*,Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları

SENNETT, Richard.(2012). *Berber*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları

WULF, Christoph.(2009). *Tarihsel Kültürel Antropoloji*, Ankara, Dipnot Yayınları